

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

МАРТИНЯК ІРИНА ЯРОСЛАВІВНА

УДК 801.81:908(=161):930.2(=411.21)"08/11"

**РЕЦЕПЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ФОЛЬКЛОРНОЇ ТРАДИЦІЇ
В АРАБСЬКИХ ДЖЕРЕЛАХ ІХ–ХІІ СТОЛІТЬ**

10.01.07 - фольклористика

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі української фольклористики імені академіка Філарета Колесси Львівського національного університету імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
ГАРАСИМ Ярослав Іванович,
Львівський національний університет
імені Івана Франка,
професор кафедри української фольклористики
імені академіка Філарета Колесси,
проректор з науково-педагогічної роботи

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
ЛАБАЩУК Оксана Василівна
Тернопільський національний
педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка,
професор кафедри теорії і методики
української та світової літератури

кандидат філологічних наук,
НАУМОВСЬКА Олеся Владиславівна
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
Інститут філології,
доцент кафедри фольклористики

Захист відбудеться «29» травня 2018 р. о 10:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.051.13 з філологічних наук у Львівському національному університеті імені Івана Франка МОН України (79000, м. Львів, вул. Університетська, 1).

Із дисертацією можна ознайомитися у Науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка за адресою: 79601, м. Львів, вул. Драгоманова, 5.

Автореферат розіслано 27 квітня 2018 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат філологічних наук, доцент

Крохмальний Р.О.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Арабські письменники, які жили між IX та XII століттями залишили нам багато цінної інформації про географію, історію, матеріальну та духовну культуру слов'янських народів. В епоху, яка відповідає нашому ранньому середньовіччю, серед арабів дуже популярною була мандрівна література. Вже зі середини IX століття маємо справу з оригінальними географічно-описовими працями, автори яких черпали інформацію про слов'ян чи то з власних спостережень, чи то з інформації купців і арабських мандрівників, які проходили Східною та Центральною Європою. Арабські джерела, на противагу візантійським, які подають лише описовий матеріал та географічні відомості, містять вже багато інформації про людей і подають дуже детальний культурно-етнологічний опис, а самі арабські мандрівники відтворюють звичаї, стиль життя, ментальність та побут слов'янських племен.

Араби знайомилися зі слов'янськими землями у час становлення нашої державності. Перебуваючи у центрі торгових шляхів, Київська Русь, яка була контактною зоною між Арабським Сходом і Західною Європою, підтримувала широкі торговельні зв'язки з багатьма країнами світу, сприяла значній активізації світової торгівлі. У цей час відбувалося виокремлення українців з маси слов'янських народів шляхом об'єднання племен в одній державі, що кардинально змінило політичне та духовне життя народу, який переживав становлення релігійності вищого порядку – монотеїзму. У зв'язку із запровадженням християнства, українська фольклорна традиція очевидно зазнала суттєвих змін. Це зумовило протистояння, змішування та взаємопроникнення язичницьких і християнських культів, що, безперечно відобразилося на духовній культурі. Свідками цих змін і процесів були арабські мандрівники, які відвідували наші терени з торговельними цілями, з метою спостережень, збору інформації, поширення ісламу. Незважаючи на мету, ці подорожі призводили до контактів з екзотичними для арабів-мусульман культурами та народами, і вони ставали джерелом інформації, яка надходила до найважливіших торговельних осередків халіфату.

До нашого часу арабську середньовічну літературу розглядали в межах письменництва географічного, наукового чи популярно-наукового характеру. Дослідники вбачали у ній лише джерело інформації з галузі історичної географії та історії культури загалом. Ми ж, застосувавши широке або універсальне розуміння фольклору, яке не ставить його у вузькі рамки «народної словесності», дослідимо відображення в арабських джерелах духовної та матеріальної культури на наших землях, яке лягло в основу української фольклорної традиції, адже первісні види усної словесності, в яких акумульовано життєвий досвід народу, його світовідчуття, вірування, мораль, родинні і громадські взаємини та історичну пам'ять, розвивалися разом із мовою, матеріальним і духовним життям людини.

Актуальність дослідження зумовлена потребою введення в науковий обіг нових маловідомих рукописних джерел та важливістю комплексної характеристики цих писемних пам'яток через відсутність опрацювань великої кількості арабських рукописів та відсутність перекладів праць арабських

авторів IX–XII століть українською мовою. Ґрунтовне вивчення цих джерел дасть змогу правдиво та неупереджено інтерпретувати їх і допоможе дослідникам уникнути тенденційних тлумачень та помилкових ототожнень назв, імен і термінів, що в умовах сучасної цифрової епохи трапляється все частіше. Зокрема, на інтернет-сторінках, присвячених українській історії, географії та культурі, натрапляємо на інформацію про арабських авторів разом із цитатами з їхніх праць, які здебільшого перекладені з російської. Наявність помилок у таких текстах ставить під сумнів правдивість та об'єктивність поданої інформації, яку і без того важко верифікувати через відсутність покликань і даних про автора.

Для ґрунтового дослідження етноісторичних та культуротворчих процесів, які відбувалися на землях України упродовж язичницької доби, виникає необхідність нових якісних перекладів арабських першоджерел і потреба у наукових коментарях, вільних від ідеологічних упереджень, зроблених під філологічним та історичним кутом зору.

Праця над арабськими джерелами є важливою складовою переосмислення історії та культури України. У радянський період багато інформації про Україну подавали викривлено чи у вигідному для інших країн ракурсі з метою нівелювання української тисячолітньої історії і культури. Оскільки арабське слово *rūs*, яке автори вживають на позначення русів, зі сучасної арабської мови перекладається як «росіянин», «російський», то це породило плутанину, внаслідок якої дослідники арабомовних текстів історико-географічної літератури IX–XII століть почали ідентифікувати «Русь» з «Росією». Новий підхід до вивчення арабських джерел і їх сучасна інтерпретація потребують глибокого розуміння, вільного від ідеологічної та теоретико-методологічної обмеженості, яка була наслідком ізоляції вітчизняної суспільної науки від світового інтелектуального руху.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу виконано у Львівському національному університеті імені Івана Франка в межах наукової теми кафедри української фольклористики імені академіка Філарета Колесси «Український фольклор та фольклористика в науково-освітній парадигмі народознавства» (державний реєстраційний номер – 0113U0000877; науковий керівник – доктор філологічних наук, професор В. М. Івашків).

Тема дисертаційної роботи затверджена на засіданні Вченої ради Львівського національного університету імені Івана Франка (*протокол № 27/10 від 26 жовтня 2016 р.*).

Мету і завдання дослідження визначено з урахуванням специфіки наукової проблеми, актуальності обраної теми та стану її дослідження. **Мета дисертаційної роботи** – дослідити арабські джерела IX–XII століть, проаналізувати фрагменти, у яких ідеться про духовну та матеріальну культуру східних слов'ян, простежити рецепцію української фольклорної традиції в них.

Досягнення цієї мети передбачає виконання таких **завдань**:
 1) проаналізувати теоретичні та критичні праці про арабську мандрівну прозу;
 2) обґрунтувати доцільність застосування поняття фольклор у його широкому розумінні при вивченні рефлексії української народної традиції в арабських

джерелах; 3) розглянути жанрову специфіку та класифікацію арабських джерел; 4) виокремити фрагменти з інформацією про духовну та матеріальну культуру східних слов'ян; 5) перекласти арабські джерела та підготувати науковий коментар до фрагментів, у яких ідеться про культуру східних слов'ян; 6) дослідити в арабських джерелах етногенетичні та етнопсихологічні аспекти стосовно східних слов'ян і русів, їх міфологічних уявлень, релігійних вірувань та поховальних обрядів; 7) простежити рецепцію української фольклорної традиції в арабських джерелах.

Об'єктом дослідження є арабська та перська історико-географічна література IX–XII століть.

Предмет дослідження дисертації – фольклорні елементи, рецепція української фольклорної традиції у згаданих джерелах.

Джерельною базою дисертації є арабомовні тексти історико-географічної літератури IX–XII століть.

Теоретико-методологічну основу роботи становлять дослідження з фольклору та етнографії українських і чужоземних дослідників: О. Бріциної, Ф. Вовка, Я. Гарасима, О. Гінди, М. Глушка, М. Грушевського, В. Давидюка, М. Дмитренка, О. Івановської, В. Івашківа, Р. Кирчіва, Ф. Колесси, М. Костомарова, О. Лабащук, З. Лановик, М. Лановик, К. Мошинського, О. Наумовської, С. Пилипчука, С. Росовецького, І. Руснак, М. Сумцова, М. Чернопиского та ін.

Для більш ґрунтовного та всебічного аналізу української фольклорної традиції в арабських джерелах IX–XII століть постає потреба в пошуку адекватного інструментарію аналізу, в залученні неоднорідного матеріалу міжгалузевого характеру, різних підходів і методів дослідження цього явища.

Методи дослідження роботи застосовано у зв'язку зі специфікою аналізованого матеріалу та їхньою доцільністю. Досягнення поставленої в роботі мети стало можливим завдяки використанню загальнонаукових принципів пізнання. Головними методологічними засадами дослідження арабських джерел є загальноприйняті в науці принципи, зокрема історизму, об'єктивності та інші. Принцип історизму передбачає врахування суспільно-історичних умов виникнення джерел, їх соціальних функцій, етапів формування. Принцип системності та всебічності, тобто цілісності вивчення комплексу арабських джерел IX–XII століть, потребує використання всіх наявних джерел з досліджуваної проблеми. При вирішенні проблеми був використаний комплекс загальнонаукових, міждисциплінарних методів: хронологічний (метрологічний) – для вивчення процесу появи пам'яток мандрівної літератури, процесу їхнього функціонування та їхніх особливостей; типологічний (палеографічний) – для побудови типологічної схеми джерел, встановлення їхнього значення, взаємозв'язку та часу появи; історико-порівняльний (критичний) – для виявлення загальних та особливих рис наявної в джерелах інформації, можливостей і критеріїв її перевірки; ретроспективний (археографічний) – для реконструкції подій, показаних у джерелах і знаходження їх підтвердження в минулому. Системний підхід дав змогу узагальнити й систематизувати здобуту інформацію, створивши цілісну картину комплексу арабських джерел. Хронологічний метод допоміг

простежити послідовні зміни у системі поглядів арабських авторів. Завдяки методу джерелознавчої критики проаналізовано зовнішні характеристики розглянутих джерел і досліджено їх інформаційний потенціал.

Наукова новизна одержаних результатів визначається постановкою проблеми та її концептуальною розробкою і зумовлена як сукупністю й масштабністю поставлених завдань, так і засобами їх розв'язання.

Уперше: перекладено окремі фрагменти арабських джерел IX–XII століть українською мовою; проаналізовано перекладені фрагменти арабомовних джерел IX–XII століть, у яких згадується духовна та матеріальна культура слов'ян і русів; застосовано інтерпретацію фрагментів арабських джерел зі залученням української фольклорної традиції.

Удосконалено: підходи до аналізу арабомовної історично-географічної літератури IX–XII століть, в якій ідеться про слов'ян та русів.

Набули подальшого розвитку: процес переходу у дослідженні арабських джерел від складової радянського сходознавства до напряму розвитку джерелознавчих досліджень, що спрямований на пізнання культурних та етноісторичних процесів, які відбувалися в Україні у IX–XII століттях; підхід до українського арабістичного джерелознавства з урахуванням наукових здобутків європейської орієнталістики.

Теоретичне значення роботи зумовлене тим, що її результати можна використати для ґрунтовного вивчення структури, жанрової специфіки та мовних особливостей арабських джерел.

Практичне значення дисертації полягає у можливості широкого використання її матеріалів у монографіях, узагальнюючих працях і навчальних посібниках з фольклору, історії України, історії української культури, релігієзнавства та етнографії. Результати і матеріали дослідження можуть бути залучені для підготовки курсів лекцій з історії української фольклористики, української історіографії, джерелознавства, українознавства, а також застосовані у краєзнавчій роботі. Сформульовані в дисертації положення і висновки можуть бути використані у подальших наукових дослідженнях наук гуманітарного профілю. Оприлюднені праці здобувача покликані розширити поле наукових досліджень, розробку таких напрямів гуманітарної науки, як джерелознавство, археографія, архівознавство, історія України, українознавство, музикознавство, культурологія, мовознавство, релігієзнавство. Проаналізований матеріал, переклади і теоретичні міркування можна застосувати для створення відповідних спецкурсів з фольклористики, української культури, етнографії, історії України. Отримані результати роботи можна залучати у студіюванні духовної та матеріальної культури, культурної антропології тощо.

Особистий внесок. У результаті проведеного дослідження уточнено та сформульовано низку положень і висновків, нових у концептуальному плані й актуальних для літературознавчої науки; перекладено фрагменти арабських джерел українською мовою; інтерпретовано цитати з арабських джерел крізь призму фольклористики. Будь-яке використання фольклористичних, культурологічних, філософських, історичних та літературознавчих досліджень інших науковців у дисертації оформлено відповідними посиланнями.

Дисертація, наукові публікації й апробація є повністю особистим здобутком автора.

Апробація роботи. Дисертацію обговорено на засіданні кафедри української фольклористики імені академіка Філарета Колесси Львівського національного університету імені Івана Франка.

Результати дисертації апробовано на Міжнародних наукових конференціях і семінарах: «Polska-Słowacja-Ukraina. Trójpogranicze wielokulturowe» (Ряшів, 2013), «Sosnowieckie Spotkania Bliskowschodnie» (Сосновець, 2013), «The 1st International Conference on the History of Arabic Literature» (Київ, 2015), Słowiańszczyzna a świat arabski. Wzajemne relacje: literatura – język – historia (Краків, 2017), на науковому стажуванні у Ягеллонському університеті (Краків, 2013–2014) та Варшавському університеті (Варшава, 2014–2015), а також на щорічних звітних конференціях кафедри сходознавства імені проф. Ярослава Дашкевича Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, 2013, 2015, 2016, 2017 роки).

Публікації. Різні аспекти досліджуваної проблеми викладено в шести статтях, п'ять із яких надруковано у провідних фахових наукових виданнях, затверджених ДАК України, одна стаття опублікована в закордонному періодичному виданні.

Структура й обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаної літератури та джерел (304 позиції) і додатку. Загальний обсяг дисертації – 243 сторінки, з них – 179 сторінок основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність дослідження, проаналізовано стан вивчення теми, сформульовано мету і завдання роботи, окреслено її джерельну й теоретико-методологічну базу, визначено хронологічні та географічні межі, об'єкт та предмет наукових студій, новизну, теоретичне й практичне значення. Подано відомості про апробацію основних положень дисертації, перелік публікацій та структуру дослідження.

У **першому розділі «Теоретико-методологічні аспекти дослідження»** зосереджено увагу на історіографічному висвітленні досліджуваної проблеми.

Підрозділ **1.1. «Стан досліджень арабських джерел. Історіографічний аспект»** присвячено історії осмислення арабських джерел ранньослов'янських праць у Європі та в Україні. Наведено фундаментальні видання, які з'явилися у Європі починаючи з ХІХ століття, коли вийшла друком праця данського вченого О. Расмуссена про арабську торгівлю зі Скандинавією та Руссю, а також переклад фрагменту праці аль-Мас'уді, який стосувався народів, що жили на північ від Кавказу, пера німецького орієнталіста М. Хабіхта. Обидві праці, які з'явилися у 1814 році, зініціювали дослідження слов'янської тематики в арабських джерелах серед таких орієнталістів, як Х. Френ, Й. Гаммер-Пуршгаль, М. д'Оссон, Ф. Шармуа, Ш. Дефремері, Й. Лелевель, А. Кремер, А. Мейнар та ін.

Загалом у другій половині XIX століття виходить все більше видань і перекладів арабських і перських джерел, але найважливішим з них є переклад уривка праці Ібн Русте, у якому йшлося про народи Східної Європи Д. Хвольсона (1869), а також збірка ранніх арабських джерел до історії слов'ян з порівняльним коментарем до фрагментів А. Гаркаві (1870 р.). У 1866–1876 роках Ф. Вюстенфельд видав географічний словник Якута (початку XIII століття) у шести томах. Багатотомник «Bibliotheca Geographorum Arabicorum» з'явився у 1870–1927 роках завдяки старанням голландського арабіста М. де Гуге. Це зумовило значне розширення кола історичних джерел, які залучали до досліджень з історії Східної Європи доби раннього середньовіччя.

У 30-х роках минулого століття над арабськими згадками про слов'ян працював випускник Львівського університету, польський учений Т. Левицький, який зініціював 1956 року видання «Арабських джерел до історії слов'ян» у 4 томах. До важливих праць XX століття, пов'язаних із арабськими джерелами, належить також «Арабська географічна література» І. Крачковського (4 том «Вибраних праць» (1957 р.) та «Каспійський звід відомостей про Східну Європу» Б. Заходера (1962 р.).

Значний внесок у розвиток досліджень арабських джерел IX–XII століть про східних слов'ян та русів у другій половині XX століття зробили українські дослідники. Зокрема, А. Ковалівський видав монографію про «Послання» Ахмеда ібн-Фадлана (1956), розробив і застосував методи зіставлення та перевірки даних зі східних письмових джерел з етнографічним та археологічним матеріалом. Він уперше порівняв деякі свідчення Ібн Фадлана з пам'ятками фольклору народів, предки яких у старовинні часи перебували у північній частині Східної Європи. Інший видатний український арабіст В. Бейліс досліджував спадщину аль-Мас'уді та аль-Ідрісі.

Авторитетні арабісти Т. Кезма, А. Кримський, Я. Полотнюк, В. Крюков, а також визнані історики та дослідники: М. Брайчевський, М. Грушевський, Я. Дашкевич, В. Огоновський, О. Пріцак, В. Січинський, І. Шевченко цікавилися історичними обставинами виникнення та існування поданої в арабських джерелах інформації, визначенням її рівня достовірності, ідентифікацією географічних назв й етнонімів, їх етимології, семантики, а також порівнянням текстів перекладів з оригіналами.

Серед дослідників арабських текстів, які працюють з першоджерелами є історик В. Крюков, який досліджує проблеми взаємозв'язків народів Східної Європи і країн мусульманського Сходу в період раннього середньовіччя та працює над арабськими джерелами IX–X століть. Частково до арабських середньовічних авторів звертається сходознавець М. Якубович, який опрацьовує за арабськими рукописами свідчення аль-Мас'уді й аль-Ідрісі до невідомих сторінок історії Великої Волині.

Українські дослідники розглядали та аналізували інформацію з історії та культури України, що міститься в арабській писемній традиції доби раннього середньовіччя, переважно фрагментарно лише на рівні вирішення окремих, головних, історичних питань. Інформацію арабських мандрівників про Центральну та Східну Європу часто залучали як додатковий джерельний матеріал до досліджень, присвячених іншій проблематиці. У наш час історична

арабістика поступила філологічній. Тому виникає необхідність нових якісних перекладів, зроблених з арабських першоджерел і потреба у коментарях, вільних від ідеологічних упереджень, підготованих науковцями під історичним та філологічним кутом зору.

Наступний підрозділ **1.2. «Зв'язок української фольклористики з арабськими джерелами»** присвячено теоретичним питанням предметного поля фольклористики. Ми обґрунтували доцільність вивчення арабських джерел крізь призму української фольклористики, яка традиційно обмежувалася лише усною народною творчістю, а усна форма передачі вважалася однією з визначальних рис специфіки фольклору. Цією відмінністю специфіка фольклору за європейською парадигмою відрізнялася від специфіки фольклору за традиційною парадигмою українського уснословеснознавства. У нашій праці ми звертаємося до європейського розуміння фольклору, форми якого охоплюють мову, слово, поезію, музику, танці, жести, міфи, обряди, ремесла, архітектуру та інші різновиди художньої творчості. Широке розуміння фольклору передбачає його трактування не тільки як словесного виду творчості, обмеженого визначеними жанрами й текстами, але й творчого процесу за законами фольклорної свідомості. В українській та світовій фольклористиці широке розуміння фольклору найбільш плідно представили концепції С. Азбелева, С. Бейярда, Д. Бен-Амоса, К. Богданова, Я. Гарасима, М. Грушевського, В. Давидюка, А. Дандеса, О. Івановської, О. Каргіна, О. Лабашук, О. Наумовської, С. Неклюдова, Б. Путилова, К. Чистова, П. Чубинського. В українській фольклористиці радянського періоду вивчення історизму фольклору було ідеологічно викривленим, панував міф про «колиску трьох братніх народів», на вигоду системі інтерпретувалася норманська теорія походження Русі. Тому зараз виникає необхідність по-новому осмислити наше минуле із залученням арабських джерел та їх об'єктивним аналізом. Хоча духовна культура вважається ближчою до фольклору аніж матеріальна, дискусії щодо предмета фольклористики, які досі тривають, дають можливість залучити до нашого дослідження інформацію про матеріальну культуру. Аналізуючи арабські джерела, ми не випадково присвятили увагу інформації, яку подають арабські автори про географію, історію і матеріальну культуру наших предків. Такий наш підхід має своє підґрунтя, адже ця інформація стосується фольклору не менше, аніж згадки про духовну культуру, а зв'язок між фольклором і географією, кліматом, тваринним і рослинним світом доводять у своїх працях учені-фольклористи, які наслідують європейсько-американську етно-фольклорну традицію, що ґрунтується на ширшому розумінні терміна. Врахувавши еволюцію поняття фольклор, дефініції цього терміна у широкому розумінні та зважаючи на те, що явища народної культури, які у нас належать до етнографії, на Заході перекриваються поняттям фольклор, у нашій роботі ми аналізували ті фрагменти арабських джерел, у яких міститься згадка про елементи духовної та матеріальної культури, що знайшли своє продовження у нашій фольклорній традиції.

У підрозділі **1.3. «Особливості транслітерації та транскрипції арабської графіки»** ми наголосили на особливостях транслітерації та транскрипції арабської графіки іншими писемностями. Зважаючи на те, що наша

дисертаційна робота скерована до широкого кола спеціалістів-неорієнталістів: філологів, істориків, етнографів, славістів та ін., ми застосували у ній принцип фонетичної транскрипції для передачі власних імен арабських авторів кирилицею, щоб якомога точніше передати звучання і зберегти морфемну будову слова та графічні особливості. Для передачі назв арабських праць, а також для запису незрозумілих чи важких для прочитання слів, ми використали транслітерацію латинським алфавітом з відповідною діакритикою, згідно зі стандартом DIN-31635, створеним Німецьким інститутом стандартизації та затвердженим Інститутом сходознавства імені Агатангела Кримського з метою уніфікації передання арабських текстів, фрагментів і власних назв у наукових публікаціях.

Загалом при передачі арабського тексту як латиницею, так і кирилицею ми зіштовхнулися з труднощами, які можна загалом поділити на дві категорії: проблеми, які виникають з огляду на відмінності фонетичних систем семітських та європейських мов, а також проблеми, пов'язані зі специфікою арабської графіки. Зваживши на перелічені особливості арабської графіки щодо європейської ономастики, а в нашому випадку слов'янської, і враховуючи труднощі, пов'язані з цією проблемою, східні джерела, у яких згадуються східні слов'яни, незважаючи на свою цінність, не позбавлені й інших недоліків, про які ми написали у нашій роботі.

У другому розділі дисертації **«Середньовічна арабська мандрівна література та її автори»** проаналізовано арабську мандрівну літературу IX–XII століть. Другий розділ містить два підрозділи. У підрозділі **2.1. «Арабська мандрівна література як історичне та літературне явище свого часу»** розглянуто її передумови виникнення та розвиток, зроблено періодизацію арабських джерел, розглянуто жанрові особливості арабської географічної літератури, критичні зауваги щодо арабської географічної літератури та її значення. Підрозділ **2.1.1. «Передумови виникнення, зародження та розвиток»** присвячено історичному аналізу тогочасного арабського суспільства, передумовам, які викликали зародження мандрівної літератури, та чинникам, які спричинили її популярність і розвиток. Масштаби мандрів у першу чергу розширили релігія і торгівля, не останню роль зіграла система тогочасної освіти. Разом із розширенням меж мусульманської імперії з'явилася необхідність доброго функціонування державної адміністрації і, як наслідок, детального знання доріг та шляхів, які поєднували віддалені провінції з центром, яким був Багдад. Усе це не лише збагачувало географічні дані, але й залишало слід у мандрівній літературі. Арабські історичні праці, особливо ті, які належать до епохи розквіту цієї науки, є близькими до адабової прози. Для них характерний той самий літературний стиль і вишукана мова, анекдотичне забарвлення та розмаїта тематика, яка охоплює не лише історичні події, а й культуру, літературу і мову. Важливим аспектом розвитку арабської мандрівної літератури того часу, на думку польської дослідниці М. Ковальської, була поява літератури з морської тематики і репортажів з подорожі. На арабському ґрунті з'явилася мандрівна література одночасно з утилітарним та літературним характером і її розвиненіша форма – мандрівний репортаж. Визначальними рисами таких творів є суб'єктивність автора щодо описуваної ним дійсності,

відкривачем якої він є на рівні з читачем, нараційна дескриптивність прози, а також певні замкнені часові межі, які відповідали періоду тривання подорожі.

У наступному підрозділі **2.1.2. «Періодизація арабських джерел»** встановлено, що дослідники, які працюють над арабськими джерелами, умовно поділяють їх на три групи, відповідно до часу їх появи. Перша група представлена ранніми арабськими джерелами, які містять переважно компіляцію інформації, зібраної у VIII столітті від єврейських та хорезмійських купців з відомостями, переказаними через грецьких авторів. До другої групи належать арабські джерела IX–XII століть. Вони містять переважно оригінальну інформацію, в основі якої є відомості східних купців та мандрівників. Подекуди ці праці не побутували в усній формі, а від самого початку були писемні. Ці реляції були вже не лише джерелом інформації з політичної чи торговельної сфер, але й дещо популяризаторськими. Поява низки описів мандрів, антологій та літературних творів реалістичного і фантастичного змісту засвідчують велику тогочасну цікавість до подорожей екзотичними країнами. До них ми звернулися у нашому дослідженні. Третю групу арабських і перських джерел становлять праці, які з'явилися після XII століття, в епоху занепаду арабської літератури та науки. Ці праці переважно є компендіумами, компіляціями і переробками ранніх праць, а оригінальні відомості трапляються в них зрідка. Але і ця група джерел має неабиякі заслуги. Багато важливих арабських праць, які сьогодні вже втрачені, але які містили цінну інформацію з історії слов'ян, відомі нам власне з цих пізніх компендіумів чи компіляцій.

Щодо підрозділу **2.1.3. «Жанрові особливості арабської мандрівної літератури»**, то тут варто наголосити, що донедавна дослідники арабської середньовічної мандрівної літератури цікавилися переважно лише географічними та історичними відомостями, які у ній містяться, а описи подорожей оцінювали передусім беручи до уваги особистість автора, обсяг їх опису та збіг опису з реальністю. Їх розглядали, застосовуючи класичні історичні та історико-філологічні методики. Середньовічна арабська мандрівна література має риси документальної і переважно стосується автентичних подорожей. Але дослідники арабських джерел зазначали, що багато текстів, особливо описи подорожей, мають теж риси літературного твору. Звістки східних авторів про Русь і Східну Європу, які дійшли до нас, збереглися в складі писемних пам'яток різних жанрів. Основна маса відомостей, які нас цікавлять, наявна у творах географічного та історичного спрямування, адже їх автори дуже часто були обізнаними у цих двох сферах. Межа між творами різних жанрів в арабській літературі була дуже рухомою, внаслідок чого в географічних працях можна знайти чимало даних історичного характеру, а в історичних – багаті відомості з географії. Проте не кожен арабський твір, написаний у IX–XII століттях має свою літературну цінність. Трапляється, що мандрівники не лише розповідали про свої подорожі, а радше писали наукові праці з відчутним впливом морально-дидактичної літератури. Праці арабських мандрівників, як правило, є на стику наукової та художньої літератури, а отже автор має певну свободу у виборі мовних засобів.

У підрозділі **2.1.4. «Критичний підхід до вивчення арабської мандрівної літератури та її значення»** ми дослідили, що незважаючи на всю свою історичну, географічну та літературну цінність, арабські джерела не позбавлені недоліків. Характерною рисою тогочасної літератури є поширений серед письменників звичай цитувати старі і сучасні їм джерела без покликання на саму працю і її автора, прагнення до загальних описів, замість детальної характеристики тих частин, які були знайомі авторові з особистих спостережень. Інколи на початку праці автор вказував на джерела, якими користувався, але в тексті не виділяв вставок. Від дослідника тут вимагається особлива обережність, щоб не прийняти ці вставки за слова автора і не віднести їх до його часу. Ібн Русте, наприклад, не вказував на те, звідки черпав інформацію для своєї «Книги коштовних скарбів», і лише повний аналіз його праці дає змогу дослідникам віднайти першоджерело. Вже у X столітті географ аль-Мукаддасі у своїх критичних заувагах про попередників наголошував, що книга аль-Джайгані містить оригінал ібн Хордадбе та ібн аль-Факіга. Потім інкорпорування чужих творів чи уривків із них у власний серед арабських авторів перетворилося на правило. У випадках, коли автори вказують на джерела, якими користувалися, цей недолік перетворюється інколи на перевагу. Завдяки цьому збереглися цитати з творів, які не дійшли до нас безпосередньо. Достатньо згадати опис мандрівки Ібн Фадлана, яка до останнього часу ґрунтувалася на уривках з географічного словника Якута, укладеного на три століття пізніше. На жаль, на таку систему цитування натрапляємо не завжди. Той факт, що переписувачі арабських джерел не вказували, звідки вони черпають певну інформацію, призводив до того, що через багато сотень років, після численних перекручень і скорочень, запозичений якимось компілятором уривок виявлявся більш надійним, аніж текст, авторство якого вже було встановлено.

Середньовічні арабські географи добре орієнтувалися в етнічних стосунках, хоча і тут трапляються певні помилки, коли інформація про ас-сакаліба поширюється на інші народи Центральної, Східної і Північної Європи, а характеристика слов'ян як людей зі світлим волоссям і світлою шкірою переноситься на германські, фінські народи та ін. Наприклад, аль-Мас'уді вважав угорців слов'янським народом, а в іншому місці своєї праці до слов'янських племен відніс германські. Ібн Фадлан допустив помилку, коли назвав правителя волзьких булгар королем слов'ян. Інколи також арабські автори плуталися у політичних та етнічних межах. Так аль-Ідрісі, говорячи про межі Богемії, розумів під цією назвою і Чехію, і Словаччину.

Неможливість окреслити про яких саме слов'ян ідеться у розповіді, яку розглядають лише через географічні і хронологічні дані, що у ній містяться, закономірно спричиняє необхідність спробувати визначити шукані факти, зважаючи на умови виникнення, побутування і специфічні особливості самого тексту. Як правило, опис країн і народів Східної Європи міститься у главі про тюрків у зв'язку з відомою і поширеною у всій мусульманській історико-географічній літературі генеалогією, яка виводить тюрків і слов'ян від Яфета.

Другий підрозділ другого розділу **2.2. «Тема східних слов'ян та русів у арабських авторів IX–XII століть»** присвячено короткому аналізу

найважливіших арабських праць IX–XII століть, у яких знаходимо опис країн і народів Європи, і якими ми користувалися при написанні цього дослідження. Також подано інформацію про їх авторів. Серед тогочасних арабських мандрівників та купців, у працях яких ідеться про культуру та побут давніх українців, а саме русів та східних слов'ян, варто відзначити аль-Джахіза («Книга тварин» («Kitāb al-ḥayawān»)), Ібн Хордадбе («Книга доріг і королівств» («Kitāb al-masālik wa 'l-mamālik»)), Кудамі ібн Джафара («Книга про харадж і мистецтво секретаря» («Kitāb al-Ḥaraj wa Ṣinā'at al-kitāba»)) аль-Я'кубі («Книга країн» («Kitāb al-buldān»)), Ібн Кутайба («Джерела розповідей» («Kitāb 'uyūn al-aḥbār»)), аль-Балазурі («Генеалогія знаті» («Ansāb al-ašraf»)), Ібн аль-Факіга («Книга країн» або «Книга міст» («Kitāb al-buldān»)), Ібн Русте («Книга коштовних скарбів» («Kitāb al-a'lāq an-nafīsa»)), аль-Джайгані («Книга шляхів та королівств» або «Книга шляхів у пізнанні королівств» («Kitāb al-masālik wa 'l-mamālik», «Kitāb al-masālik fī ma'rifat 'l-mamālik»)), Ахмеда ібн Фадлана («Послання», «Книга», «Доповідь» або «Записка» («Risāla»)), аль-Мас'уді («Луки золота й копальні коштовностей» («Murūj az-zahab»)), «Книга повідомлень і розсудів» («Kitāb at-tanbīh»)), аль-Балхі («Картини кліматів» або «Календар країн» («Ṣūwar al-aqālīm або «Taḳwīm al-buldān»)), аль-Істахрї («Книга доріг і королівств» («Kitāb al-masālik wa 'l-mamālik»)), Ібн Хаукаля («Книга картини землі» («Kitāb al-masālik wa 'l-mamālik» або «Kitāb ṣūrat al-arḍ»)) Шамсуддіна аль-Мукаддасі («Найкраща класифікація для пізнання країв» («Aḥsan at-taqāsīm fī ma'rifat al-aqālīm»)), Мутаггара аль-Мукаддасі («Початки та історія» («Al-bada' wa aṭ-Ṭarīḥ»)), аль-Біруні («Залишки слідів минулих століть» («Kitāb Aṭār al-bāqiya 'an al-qurūn al-ḥāliya»)), Ібрагіма Ібн Я'куба у переказі аль-Бакрі («Книга шляхів і держав» («Kitāb al-masālik wa 'l-mamālik»)), аль-Гардізі («Прикраса вістей» («Zayn al-aḥbār»)), аль-Ідрісі («Розрада для того, хто прагне подорожувати по областях» («Nuzhatu al-mustāq fī ḥtirāq al-āfāq»)), аль-Марвазі («Природні властивості тварин» («Tabā'i' al-ḥayawān»)), Абу Хамід аль-Гарнаті («Антологія див Магрибу» («al-Mu'rib'an ba'd'ajā'ib al-Mağrib»)) та («Подарунок умам і вибірка з чудес» («Tuḥfat al-albāb wa nuḥbat al-a'jāb»)), Якута («Словник країн» («Mu'jam al-Buldān»)), аль-Казвіні («Пам'ятки країн та повідомлення про рабів Божих» («Āṭār al-bilād wa aḥbār al-'ibād»)), а також праці анонімних авторів, серед яких трактат «Межі світу» («Ḥudūd al-'Ālam»).

Дані цих арабських авторів про східних слов'ян та русів є дуже важливим джерелом з культури та історії наших теренів. Але переважна більшість із них записані не очевидцями, а взяті з других чи третіх рук. Імовірно, що перша згадка про слов'ян міститься у праці невідомого мусульманського автора перського чи арабського походження, який особисто відвідав Русь і західнослов'янські країни наприкінці IX століття та написав об'ємний твір про народи Центральної Азії, Східної та Центральної Європи. Цю працю часто називають «анонімною» і вона, на жаль, не збереглася в оригіналі, тільки у скорочених фрагментах і уривках, переказаних пізнішими авторами, починаючи зі X століття.

Розділ 3 «Давньоукраїнська фольклорна традиція в арабських джерелах IX–XII століть» присвячено безпосередньому перегляду фрагментів арабських праць, їх інтерпретації та аналізу із залученням фольклористичних

праць. Опрацювавши тогочасні арабські джерела, ми вважали за необхідне виділити три тематичні групи: походження та менталітет східних слов'ян, міфологічні уявлення та релігійні вірування, поховальні обряди.

Арабські письменники у своїх працях дають досить цікаву інформацію про те, якими були східні слов'яни та руси за своєю ментальністю, в яких умовах вони жили, які риси характеру були їм притаманні. Аналізу цієї інформації ми присвятили перший підрозділ третього розділу **3.1. «Походження та менталітет східних слов'ян і русів»**.

В арабських джерелах знаходимо інформацію про східних слов'ян та русів, яка повторювалася у кількох авторів. Такою, наприклад, є розповідь про підземні конструкції, які є чи то житлами слов'ян, в яких вони зимують, чи то спорудами військово-оборонного характеру, в яких рятуються від нападів мадярів. Опис таких конструкцій, якому зазвичай передуює опис лазні, пов'язують із холодним кліматом наших теренів, адже за уявленнями арабських мандрівників, руси – це войовничий народ, який живе на холодному, болотистому і залісненому острові та називає свого царя хаканом. Тема острівних і войовничих русів повторюється у Ібн Русте, аль-Гардізі, аль-Марвазі та аль-Бакрі, який наслідував тут Ібрагіма ібн Якуба або аль-Мас'уді. Окрім позитивних рис, араби вказували на підступність русів та віроломство серед друзів (Ібн Русте, аль-Гардізі, Ібн Фадлан у переказі аль-Казвіні).

Арабських мандрівників, окрім матеріальної культури, цікавили правові проблеми та звичаї. Згадується звичай русів залишати багатство у спадок лише для доньки. Якщо у руса народжується син, то батько у спадок вручає йому меч. Такий фрагмент повторюється в Ібн Русте, аль-Гардізі, аль-Марвазі, Абу Хаміда, Якута. Іншою темою, в якій описані мечі, були «соломонові мечі» Ібн Русте і аль-Гардізі.

Осторонь від географічних та економічних відомостей є інформація, подана у праці аль-Джахіза, в якій описано слов'янських рабів у Іраку. У негативному, притаманному для нього тоні, він висловлювався про слов'ян і вказував на те, що вони є скупими та ніколи якісно не виконують жодної роботи. Описував також позитивні наслідки кастрації для слов'ян. В Ібн Кутайба та аль-Балазурі натомість є фрагмент, у якому слов'яни вже не невольники, а ймовірно займають високе становище при дворі. У цьому випадку варто вказати на те, що в арабській літературі відомі випадки, коли слово «сакаліба» було еквівалентом слова «євнух», бо ним називали всіх рабів-чужоземців. У контексті середньовічного мусульманського суспільства слово «саклябі» означало слугу, який належав до «народу сакаліба».

Арабські мандрівники писали про тенденцію давніх слов'ян до танців, співів і музики, тому подали детальну інформацію про музичні інструменти (Ібн Русте, Ібн Фадлан, аль-Бакрі, «Межі світу», аль-Гардізі). Описували також хмільний напій східних слов'ян, який вони виготовляли з меду.

Іншим аспектом, який описували арабські мандрівники було привілейоване становище знахарів у русів та фінансову кару за зневагу жінок і дітей, яка полягала у конфіскації майна і навіть продажі в неволю дітей винного у зневазі. Звичай серед дівчат ходити з непокритою головою, описаний Абу Хамідом, знаходимо на наших теренах. Відомо, що коли чоловік накривав

голову своєї обраниці хустиною – це був прастарий шлюбний обряд у слов'ян. Як це показано у слов'янському фольклорі, цей акт був одним із перших етапів весілля. Іншим явищем, яке описали арабські мандрівники, було багатоженство. Полігамію серед слов'янських князів підтверджують також інші тогочасні джерела. Наприклад, Мешко I, згідно з хроніками Галла Аноніма і Вінцентія Кадлубека, мав перед одруженням з Дубравою аж сім дружин. Подібно князь руський Володимир, якщо вірити «Повісті минулих літ», мав аж п'ять дружин і кількадесят наложниць. Навіть після прийняття християнства слов'янські князі поряд із офіційною дружиною мали також нелегальних.

Карання винних у крадіжці і перелюбстві, про яке читаємо у Абу Хаміда, підтверджується у «Руській Правді». Звичай серед східних слов'ян носити бороду, про який писали Ібн Хаукаль та аль-Істахрі, знаходимо також у енциклопедії «Славянские древности», де підтверджується, що інформація стосується східних слов'ян, оскільки серед південних та західних слов'ян звичай носити бороду не був поширений.

Арабські описи наших теренів припали на період утвердження християнства на Русі. Християнству довелося протистояти панівному тоді язичництву. У другому підрозділі **3.2. «Міфологічні уявлення та релігійні вірування»** ми подали інформацію про те, що найстарша арабська джерельна згадка, яка стосується релігії слов'ян походить зі середини IX століття і наявна у праці географа та письменника Ібн Хордадбе під назвою «Книга доріг і королівств». У ній ідеться про те, що руські купці, які прибували у середині IX століття до Багдада через Каспійське море і північну Персію, вважали себе християнами. Це настільки цікава інформація, що дата, яку подали інформатори Ібн Хордадбе, випереджує на півтора століття офіційне хрещення Русі за часів Володимира Великого. З цією ж справою пов'язане питання походження Русі, про яке дискутували історики і славісти від початку XIX століття. Аль-Мукаддасі також вказує, що це відбулося раніше на декілька років. В аль-Джахізі знаходимо інформацію, присвячену віруванням про зв'язок між вужем і коровою. Повір'я про вужів, які висмоктують молоко корів, характерні для західних, східних та південних слов'ян. Етнографічні матеріали свідчать, що такі вірування існують навіть до сьогодні. У східних слов'ян, а особливо в українських Карпатах наголошували залежність життя корови від домашньої змії. Вбивство домашньої змії призводило до смерті корови. Арабський географ Ібн аль-Факіг аль-Гамадані у своїй праці «Книга країв» двічі згадував про визнання слов'янами християнства. Спочатку він писав, що слов'яни носять хрести, а пізніше також подав інформацію, що слов'яни, які мешкають у Візантійській імперії, визнають ортодоксальне християнство. Цікаво, що більшість арабських авторів окреслює слов'ян як поган, які поклоняються вогню й астральним божествам. «Анонімна реляція», а за нею Ібн Русте, стверджують, що слов'яни є поганями. З цієї нагоди вони описують урочистості у культовому характері, пов'язані з жнивами, під час яких слов'яни у спеціальних молитвах звертаються до Бога, який проживає на небі. Тут варто провести паралель з інформацією, яку подав Ф. Колесса у своєму огляді українсько-руської народної поезії. Видатний фольклорист згадував про відгомін давніх обрядів в обжинкових піснях, у яких селяни величають богів і

дякують їм за те, що ті дали урожай і допомогли щасливо зібрати з поля. Цікавою також є тема знахарів, які володіють надприродними здібностями, та опис звичаю топлення чарівниць у ріці. Якщо вірити Абу Хамідові, то цей звичай існував вже у другій половині XII століття. Відносно багато про вірування і культ русів (у цьому випадку східних слов'ян), змішаних з елементами скандинавськими і фінськими, писав Ібн Фадлан. Своєю чергою аль-Мас'уді подав опис поганських слов'янських святинь, який, на жаль, повен фантастичних деталей.

У підрозділі 3.3. *«Поховальні обряди»*, ми присвятили увагу арабським джерельним згадкам, які стосуються поховальних обрядів, а це: перекази опису слов'янських поховальних обрядів, які походять з «Анонімної реляції» написаної у другій половині IX століття і переказаної Ібн Русте, аль-Гардізі та аль-Бакрі; оповідання Ібн Фадлана, яке збереглося у кількох пізніших переказах; опис поховальних звичаїв у слов'ян, який міститься у праці аль-Мас'уді. Інформація про спалювання тіл померлих у слов'ян, яку знаходимо в «Анонімній реляції» узгоджується з тим, що знаємо про слов'янські поховальні звичаї з археологічних джерел. Зрештою, в той час на Русі існував також звичай поховання неспаленого тіла. Цікавим є згаданий у нашому джерелі фрагмент, коли жінка, яка була близькою до померлого, калічила себе, власне обличчя та руки. Цей звичай зберігся навіть після появи християнства. В «Анонімній реляції» нашу увагу привертає фрагмент, у якому описано радість учасників поховання під час спалювання тіл. Можливо, йдеться тут про ствердження, що дим зі стосу був просто до неба, а це в розумінні слов'ян вказує на прийняття душі померлого до раю. Правдоподібнішим є те, що тут описані ігри, організовані на честь померлого і поєднані з бенкетами, про які говорять Козьма Празький (XII століття) і польський літописець Вінцентій Кадлубек відносно поганських чехів чи поляків. Пережитки того звичаю існували донедавна ще у деяких слов'янських груп, у яких біля тіл було організовано забави часто поєднані з розпустою. Руські слов'яни міцно трималися цього звичаю – відзначати на честь померлого після його спалювання чи поховання тризну або бенкет зі змаганнями, іграми і навіть бійкою. Туга за померлими виражалася каліченням до крові обличчя і рук. Зокрема Х. Ящуржинський писав, що в Уманському повіті на Київщині існував колись звичай не плакати над мерцем, а веселитися, співати пісні і грати на дудку. У П. Чубинського вже знаходимо пряму вказівку на ігри над мерцями на Поділлі або в Східній Галичині. Подальші деталі опису поховання знаних русів стосуються широко розповсюдженого у всіх первісних людей обдарування померлих. У своїй праці Ф. Колесса згадував про те, що наші предки вважали загробне життя продовженням сьогочасного з усією його обстановкою, потребами, втіхами й турботами, та що, задовольняючи ці потреби, можна покійника замирити і приєднати, а навіть здобути його ласку й опіку. Звідси пішов звичай – знадобляти небіжчика на другий світ у все, потрібне для життя. В «Анонімній реляції» детально описано обряд поховання знаних русів. Згідно з цим джерелом, разом із покійником живцем закопували його кохану дружину.

Детальніше ми зупинилися на фрагменті опису поховання знаного руса, який залишив після себе Ібн Фадлан. Це найбільш реалістичний опис

поховальних обрядів дохристиянських народів Східної Європи, який знаємо. В описі Ібн Фадлана численні моменти нагадують про весільний обряд. На думку В. Скуратівського, у випадку, який описав Ібн Фадлан, ішлося про поєднання двох ритуалів: слов'янського – шляхом спалювання тіла на стосі, і чужого – через поховання тіла у човні. Як бачимо, первісний обряд похорону небіжчиків тісно пов'язаний із човнами і належить до найдавніших ритуалів. Щоб покійник щасливо дістався до Раю, воді приносили жертву.

Опис слов'янських поховальних звичаїв подав аль-Мас'уді у праці «Луки золота й копальні коштовностей», де приписує обряд спалювання мертвих з їх дружинами слов'янам і русам. Натомість М. Грушевський дивувався, що наш літопис, який висвітлює різні інші темні сторони поганського життя, нічого не каже про вбивання жінки після смерті чоловіка, тоді коли відомості про це знаходимо у візантійських та арабських джерелах. Своєю чергою М. Костомаров писав, що свідчення про те, що разом із померлими живцем спалювали їхніх дружин, є у візантійського історика Прокопія (VI ст.) і св. Боніфація на Заході. Однак, не відкидаючи достовірності того, що повідомляли ці дані, він сумнівався у тому, що це було наслідком закону чи обов'язкового для всіх звичаю, подібно до того, який існував в Індії, тим більше, що самі письменники навели ці приклади як зразок вірності та прив'язаності дружин до своїх чоловіків.

У **Висновках** узагальнено основні положення та результати дослідження.

Хвиля зацікавлень слов'янознавчими дослідженнями арабських рукописів, яка розпочалася в німецькомовному середовищі орієнталістів на початку XIX століття, вже за декілька десятків років поширилася також у всій Східній Європі. З появою перших перекладів та критики до праць арабських мандрівників, вітчизняні сходознавці вбачали у них важливе джерело для вивчення історії, географії, культури та етнографії Давньої Русі. Прагнення реконструювати духовний світ, ментальність наших предків виявились як напрям досліджень медієвістів у середині минулого століття, проте у праці над середньовічними арабськими джерелами не знайшли загального поширення. У другій половині XX століття український сходознавець А. Ковалівський уперше порівняв деякі свідчення Ібн Фадлана з пам'ятками фольклору народів, предки яких у старовинні часи перебували у північній частині Східної Європи. На жаль, методи зіставлення та перевірки свідчень східних письмових джерел з етнографічним та археологічним матеріалом не знайшли свого продовження серед арабістів, а процес дослідження арабських джерел, спрямований на пізнання культурних та етноісторичних процесів, які відбувалися в Україні у IX–XII століттях, зараз певною мірою призупинився і відображений лише у наукових пошуках окремих істориків.

Для ініціації досліджень арабських джерел крізь призму української фольклористики, у нашій роботі ми проаналізували географічно-описові праці арабських письменників, які залишили нам багато цінної інформації про географію, історію, матеріальну та духовну культуру слов'янських народів. На жаль, група тогочасних джерел, окрім цінної інформації, яка міститься у них, не позбавлена теж і недоліків. Арабські автори були часто вченими компіляторами, які цитували старі і тогочасні джерела без покликання на

працю та її автора, а незважаючи на те, що вони добре орієнтувалися в етнічних стосунках, інколи плутали слов'ян та русів із іншими народами. Ми не ставили собі за мету виявити ті чи інші помилки в арабських джерелах, але водночас аналізували доступні нам фрагменти про русів та слов'ян з погляду того, наскільки інформація, яку описують араби, знаходить своє відображення у нашому фольклорі, чи є аналоги або приклади існування того чи іншого явища на наших теренах, чи справді та інформація, яку подають арабські мандрівники про східних слов'ян та русів не є чужою для наших земель.

Виокремивши фрагменти з інформацією про духовну та матеріальну культуру східних слов'ян у арабських джерелах IX–XII століть, ми переклали їх українською мовою та проаналізували перекладений матеріал. Отже, ми дійшли висновку, що давньоруська фольклорна традиція в арабських джерелах IX–XII століть знайшла своє відображення в: **1) описах арабами східних слов'ян та русів, їхньої ментальності, стилю життя, рис характеру, звичаїв та традицій.** Зокрема знаходимо русів сміливими та войовничими в описах аль-Бакрі; аль-Гардізі повідомив про військово-оборонні споруди слов'ян; Ібрагім ібн Якуб написав про холодний клімат у слов'ян і як наслідок у Ібн Русте та аль-Бакрі наявні повідомлення про слов'янську лазню, як спосіб порятунку від нестерпного холоду. Такий дух хоробрості поєднувався із добрим ставленням до гостей та чужинців, що відомо не лише з арабських джерел, а й зі «Стратегікону» та «Повчання» Володимира Мономаха. Є й негативні моменти у тому, якими бачили наших предків араби. Так аль-Джахіз писав, що слов'яни ніколи не виконують якісно ніякої роботи, місцями теж писав про їхню скупість, а Ібн Русте згадував про віроломство та підступність русів. Араби описали поширений серед слов'ян звичай, коли батько при народженні вручав дитині меч. Цікавим є повідомлення про «соломонові мечі» русів у Ібн Русте та аль-Гардізі. Ми ж можемо тут провести паралель із використанням меча у весільному обряді, відомому нашим фольклористам. До весільного обряду звернувся аль-Бакрі, коли описував шлюбний подарунок, який наречений вручає батькові своєї дружини. Той самий арабський автор подав інформацію, яка суперечить народним уявленням усього слов'янського світу про цнотливість дівчини. Дослідники схиляються до твердження, що тут Ібн Фадлан описав надволжанських фінів. Абу Хамід писав зокрема про фінансову кару за зневагу до жінок і дітей, про багатоженство, яке практикували слов'яни і про те, що слов'янські дівчата ходять з непокритою головою. На правдоподібність цих тем вказують «Руська правда», «Повість минулих літ» та «Життя святих». Фрагменти арабських джерел про три види русів у аль-Мас'уді, аль-Бакрі, аль-Істахрі, аль-Ідрісі свідчать на користь існування давньоукраїнських держав в епоху VI–IX століть, тоді коли імперська історіографія нас постійно переконувала у тому, що першою і єдиною державою на території України була Київська Русь. **2) Релігійних віруваннях та міфологічних уявленнях.** Ібн Хордадбе подав дату, яка на півтора століття випереджує офіційне хрещення Русі. Аль-Джахіз описав міфологічні вірування про певний зв'язок між вужем і короною, який відомий на наших теренах і ще донедавна існував на Поліссі й у Карпатах. Своєю чергою разом із темою про жертвоприношення, Ібн Русте навів цікаву молитву слов'яно-русів,

де слов'янин молиться на полі і дякує за урожай. Такий обряд знаходить свій відгомін у обжинкових піснях, які детально описав Ф. Колесса. А ще Ібн Хамід згадав чарівниць, яких слов'яни топили у річці. Відомо, що це була древньоруська традиція, яку також описував єпископ Володимир Серапіон Печерський та князь Володимир у житію XVII століття. Аль-Масуді подав опис поганських слов'янських святинь. Зважаючи на загадковість джерела, з якої він почерпнув цю інформацію, та на те, що текст повен фантастичних деталей, важко підтвердити достовірність цієї інформації. Через те, що арабські письменники не були обізнані з ортодоксальним християнством, вони стверджували, що слов'яни (подекуди руси також) є якобітами, несторіанами, в деяких авторів й поганами, вогнепоклонниками («Межі світу», аль-Марвазі, аль-Казвіні). З останніми пов'язана інформація про жертвоприношення тварин чи людей, вбитих шляхом удушення. **3) Поховальних обрядах**, опис яких, через їх екзотичність для арабських мандрівників, привертає велику увагу. В арабських джерелах (Ібн Русте, аль-Масуді, аль-Ідрісі, Ібн Хаукаль, аль-Бакрі) читаємо про спалювання тіл померлих у слов'ян, що узгоджується передусім з археологічними даними. В Ібн Русте наявний фрагмент, коли жінка, яка була близькою до померлого, калічила власне обличчя та руки. Також дружина покійного погоджувалася на добровільне повішання. В «Анонімній реляції» привертає увагу радість учасників поховання під час спалювання тіла. Араби згадують про тризну та веселощі, які нерідко супроводжували поховальний обряд, або відбувалися після нього. Така поведінка нагадує обрядові ігри біля мерців, які описали І. Свенціцький та В. Гнатюк. З арабських джерел дізнаємося також про звичай закопування неспаленого тіла, який стосувався вищих прошарків суспільства. Ми зупинилися детальніше на описі поховання знатного руса, який подав Ібн Фадлан. Опис поховання тут перегукується з весільними традиціями, як це мало місце на наших теренах, коли помирили неодружений чоловік або жінка. Таке поховання було двоступеневим та біритуальним. У цьому описі поховання на прикладі реплік, які промовляє дівчина про те, що і кого вона нібито бачить, коли її підносять над дверима брами, спостерігаємо відображальний механізм трансмісії фольклорного тексту. Дівчина відтворює фольклорний твір так, як це закріплено у пам'яті. Серед магічних звичаїв, які супроводжували поховання знатного руса, обов'язковим було забити коней, курку і півня. Відомо, що обрядове зарізування півня слов'яни практикували після обжинків або на весіллі. А ще магічні звичаї були пов'язані з підпалюванням стосу, на якому мав спалахнути руський вельможа. У тому, що чоловік, який підпалює стос, повернутий спиною, вбачаємо загальновідомий фольклорний забобон обертатися назад під час виконання магічних ритуалів або ж під час спілкування з нечистою силою.

Як бачимо, інформація, яку арабські мандрівники приписують східним слов'янам та русам, не є поодиноким у своєму висвітленні. Вона знаходить своє підтвердження в інших тогочасних джерелах, у археологічних знахідках, розвивається у наступних століттях нашої історії, а подекуди знаходить відгомін навіть у сучасному житті українців. Традиції та звичаї, описувані арабами, неодноразово підтверджені у нашому календарно-обрядовому циклі, а певні образи та символи наявні у народних піснях та віруваннях.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ Публікації у фахових виданнях

1. Мартиняк І. Арабські джерела про слов'ян: Ібн Русте «Книга коштовних скарбів» / І. Мартиняк // Міфологія і фольклор. – 2014. – № 1–2 (16). – С. 94–100.
2. Мартиняк І. Опис слов'янських країн і народів у «Книзі доріг і королівств» аль-Бекрі / І. Мартиняк // Українознавство. – 2016. – № 5 (58). – С. 248–253.
3. Мартиняк І. Ібн Фадлан про поховальні вірування та обряди східних слов'ян / І. Мартиняк // Міфологія і фольклор № 1–2 – 2016. – С. 136–142.
4. Мартиняк І. Релігійні вірування та звичаї слов'ян у арабських джерелах IX–XII ст. / І. Мартиняк // Мандрівець. – 2016. – № 4 (124). – С. 4–9.
5. Мартиняк І. Культура і побут давніх українців у арабських джерелах IX–XII століть / І. Мартиняк // Вісник Львівського ун-ту. – 2017. – С. 32–40. – (Серія філологічна; вип. 65).
6. Martynyak I. Słowiańska tradycja i kultura w arabskich źródłach pisanych w pierwszej połowie X wieku (na podstawie materiału «Księgi cennych skarbów» Ibn Rusteha) / I. Martynyak // Polska-Słowacja-Ukraina. Trójpogranicze wielokulturowe. – Rzeszów, 2014. – S. 21–31.

АНОТАЦІЯ

Мартиняк І. Я. Рецепція української фольклорної традиції в арабських джерелах IX–XII століть – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.01.07 – фольклористика. – Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2018.

У дисертації здійснено новаторський підхід до вивчення арабських джерел IX–XII століть, розглянувши їх крізь призму фольклористики у широкому значенні. Розширивши предметне значення фольклору до всіх явищ матеріальної та духовної культури, які охоплюють мову, слово, поезію, музику, танці, жести, міфи, обряди, ремесла, архітектуру та інші різновиди художньої творчості, арабські джерела залучено до тлумачення певних явищ, які згодом мали місце у багатовіковій історії українського народу, яку свідомо заперечували і яку замовчували у радянський час.

Враховавши хронологічний поділ арабських джерел з історії слов'ян, проаналізовано географічно-описові праці, написані у IX–XII століттях. На противагу джерелам більш раннього та пізнішого періоду, вони містять переважно оригінальну інформацію, в основі якої є відомості арабських купців та мандрівників про східних слов'ян та русів. Доступні нам фрагменти про русів та слов'ян досліджено з погляду того, наскільки інформація, подана у них, знаходить своє відображення у нашому фольклорі, чи є аналоги або водночас приклади існування того чи іншого явища на наших теренах, чи справді та

інформація, яку подають арабські мандрівники про східних слов'ян та русів не є чужою для нашої фольклорної традиції.

Ключові слова: фольклор, арабські джерела, матеріальна та духовна культура, слов'яни, релігійні вірування, традиції.

АННОТАЦІЯ

Мартыняк И. Я. Рецепция украинской фольклористической традиции в арабских источниках IX-XII века. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.07 – фольклористика. – Львовский национальный университет имени Ивана Франко. Львов, 2018.

В диссертации осуществлен новаторский подход к изучению арабских источников IX–XII веков с изучением их сквозь призму фольклористики в широком смысле. Расширил предметное значение фольклора до всех явлений материальной и духовной культуры, которые охватывают язык, слово, поэзию, музыку, танцы, жесты, мифы, обряды, ремесла, архитектуру и другие виды художественного творчества, автор использовала арабские источники для толкования определенных явлений, впоследствии имевших место в многовековой истории украинского народа, которую сознательно замалчивали в советское время.

С учетом хронологического деления арабских источников, касающихся истории славян, проанализированы географически-описательные работы, написанные в IX–XII вв. В противоположность источникам более раннего и позднего периода, они содержат преимущественно оригинальную информацию, основу которой составляют сведения восточных купцов и путешественников, существовавшие вначале в устной форме, а позже записанные, а иногда и изначально письменные. Доступные нам фрагменты о русах и славянах проанализированы с точки зрения того, насколько эта информация получила отражение в нашем фольклоре, имеются ли аналоги или непосредственно примеры того или иного явления в нашей стране, не является ли информация о восточных славянах и русах, почерпнутая от арабских путешественников, чужой для наших земель.

Ключевые слова: фольклор, арабские источники, материальная и духовная культура, славяне, религиозные верования, традиции.

SUMMARY

Martynyak I. Y. Reception of Ukrainian Folk Tradition in Arabic Sources from the IX-XII th centuries – Qualification scientific work on the rights of a manuscript.

Thesis for a Candidate degree in Philology. Specialty 10.01.07 «Folklore Studies». – Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, 2018.

The innovative approach to study and analyze of the Arabic sources of the IX–XII th centuries based on the broad understanding of the subject of folklore is developed in this research. By expanding the meaning of folklore to all phenomena of material and spiritual culture that includes language, word, poetry, music, dance, gestures, myths, rites, crafts, architecture, and other varieties of artistic creativity, the Arabic sources are involved in the interpretation of certain phenomena that subsequently had a place in the centuries-old Ukrainian history that was deliberately denied and which was suppressed in Soviet times.

The Arabic sources of the IX–XII th centuries contain a lot of valuable information about geography, history and material culture of the Eastern Slavs and Rus. Relatively, Arab travelers gave little attention to spiritual culture of the ancient Slavs, and mostly described the material culture. The information of Arab writers about various areas of spiritual culture of these peoples is extremely rare and mentioned randomly. The exception is the description of the burial rites of the pagan Slavs. Those rites were exotic for Muslim and appeared quite often on the pages of geographical and historical works of the Arab. The information about the material and spiritual culture of the Slavs is scattered in various works of the Arab authors from the period of the IX–XII th centuries: Ibn Rustah, Aḥmad ibn Faḍlān, Ibrahim ibn Ya'qub, Ibn Ḥurdādbēh, Ibn al-Faqīh, al-Mas'udī, Abū Hamid al-Andalusī and others. Often this information is confirmed by the medieval western Byzantine or Ruthenian writings, and its traces can be found in the archaeological sources or in present people's beliefs. Particular, this concerns the information about the religious beliefs of the ancient Slavs, in the broadest sense of this word. Taking into account the chronological division of the Arabic sources from the history of the Slavs, we analyzed the geographic descriptive works written in the IX–XII th centuries. In contrast to the sources of the earlier and later periods, they contain mostly original information, which is based on the information of the Arab merchants and travelers about the Eastern Slavs and Rus.

Only a small number of information about material and spiritual culture of the Slavs in various Arab writings between IX–XII the centuries is original. Some Arab authors from the XIII th century provide the information about Eastern Slavs and Rus. However, their works mostly retell the previous sources. The fragments about Rus and Slavs, that are available to us, are researched from the point of view of how information provided by them is reflected in our folklore, whether there are analogues or, at the same time, examples of the existence of this or that phenomenon in our fields, or whether the information provided by the Arab travelers about Eastern Slavs and Rus' are not alien to our folklore tradition.

Keywords: folklore, Arab sources, material and spiritual culture, Slavs, religious beliefs, customs.